

Kołodziej, Wincenty

Straty szkolnictwa na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego podczas okupacji hitlerowskiej

Rozprawy z Dziejów Oświaty 24, 175-198

1981

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WINCENTY KOŁODZIEJ

STRATY SZKOLNICTWA NA TERENIE OKRĘGU SZKOLNEGO KRAKOWSKIEGO PODCZAS OKUPACJI HITLEROWSKIEJ

Do strat w zakresie szkolnictwa zaliczyć by należało:

1. Zniszczenie zabudowań szkolnych i pomieszczeń służących celom gospodarczym szkoły.
2. Zniszczenie umeblowania sal lekcyjnych, pracowni przedmiotowych, warsztatów szkolnych.
3. Zniszczenie pomocy naukowych i urządzeń szkolnych służących celom dydaktycznym.
4. Straty wśród dzieci i młodzieży.
5. Straty osobowe wśród nauczycieli.

Wyżej wymienione straty powstały na skutek działań wojennych, represji okupacyjnych, zajmowania pomieszczeń szkolnych na cele uboczne: mieszkania, urzędy, magazyny zbożowe i materiałów budowlanych dla Wehrmachtu, żandarmerii, policji itp. Dokładna jednak rejestracja strat poniesionych przez szkolnictwo podczas okupacji hitlerowskiej napotyka duże trudności, gdyż znaczna część materiałów spisowych, bądź też ksiąg ewidencyjnych z tego okresu uległa zniszczeniu, a pozostała, która zachowała się, była zdekompletowana i nie uporządkowana. Zaraz po wojnie administracja szkolna i nauczyciele przystąpili do pracy związanych z opracowaniem tych strat w poszczególnych typach szkół. W pracach tych przyjęto trzystopniową skalę strat.

Pierwsza skala obejmowała zniszczenia sięgające do 25%, druga od 25% do 50%, trzecia 50% — 100%. W tym też celu w poszczególnych szkołach przystąpiono do odtworzenia ich majątku z dnia 1 IX 1939 r. Prace te prowadzono na podstawie ocalałych ksiąg ewidencyjnych, spisów inwentarza, różnego rodzaju zapisków nauczycieli lub też czasem korzystano z pamięci ludzi pracujących w szkole. Po zrobieniu pełnej ewidencji porównano ją z tą, jaką zastano po wojnie. Na tej podstawie obliczono procent zniszczeń wojennych. Przy pracach tych mogły być

popelniane drobne odchylenia, lecz ich skala nie moze byc duza i przez to moze nam odzwierciedlic w formie przyblizonej ogrom strat, jakie ponioslo szkolnictwo podczas wojny.

1. STRATY W BUDYNKACH SZKOLNYCH

Ustalenie strat w budynkach szkolnych nie natrafilo na wieksze trudnosci. Wladze oswiatowe bezposrednio po wojnie dokonaly szczegolowych ustalen szkod wszystkich tych szkol, ktore znalazly sie w granicach nowo utworzonego panstwa polskiego. Ustalono dane szacunkowe, ktore niezbedne byly do opracowania dalszych prac organizacyjnych w przebudowujacym swa strukture szkolnictwie. Wplywaly one w sposob zasadniczy na opracowanie nowej sieci szkolnej.

Z dokonanej analizy wynika, ze na terenie calego kraju w skali 25%—50% zniszczonych zostalo 4051 budynkow, w skali zas 51%—100% — 2084 budynki. Na dawnych ziemiach polskich zniszczenia dochodzily do 30%, a na ziemiach zachodnich przekraczaly 50%¹. Szczegolowa analize stopnia zniszczen budynkow w skali kraju w rozbiciu na poszczegolne typy szkolnictwa ilustruje tabela 1. Natomiast w rozbiciu na poszczegolne kuratoria stan zniszczen wojennych w budynkach szkolnych ilustruje tabela nr 2. W 1945 r. na terenie nowo utworzonego Kuratorium Krakowskiego ulegly zniszczeniu 653 budynki szkolne, podczas gdy na terenie innych kuratoriow straty te wynosily: kieleckie — 732, warszawskie — 1046, poznanские — 632, pomorskie — 739, rzeszowskie — 510, lodzkie — 223.

Tabela 1. Stopien zniszczenia budynkow (bez kuratoriow: mazurskiego, szczecińskiego i wroclawskiego)²

Zaklady	Budynki	
	25%—50%	51%—100%
Przedszkola	330	164
Szkoły powszechne	3350	1530
Szkoły średnie ogólnokształcące	140	131
Szkoły zawodowe	143	73
Szkoły inne	88	186
Razem	4051	2084

Biorac pod uwage, ze podczas okupacji tereny nowo utworzonego Kuratorium Rzeszowskiego i czesciowo Kieleckiego wchodzily w sklad utworzonego w owczas podziemnego Kuratorium Krakowskiego, na czele ktorego stalo Okregowe Biuro Szkolne, to w owczas mozemy stwierdzic,

¹ S. Mauersberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944—1948*, Wroclaw 1974, s. 30.

² *Ibidem*.

Tabela 2. Budynki szkolne zniszczone podczas wojny i okupacji na terenie Polski Ludowej (bez kuratoriów: mazurskiego, szczecińskiego i wrocławskiego)³

Kuratorium Okręgu Szkolnego	Szkoły powszechnie	Szkoły średnie	Szkoły zawodowe	Zakłady kształcenia nauczycieli
Białostockie	199	7	17	2
Gdańskie	291	10	9	4
Kieleckie	695	14	14	9
Krakowskie	603	13	22	5
Lubelskie	345	16	19	5
Łódzkie	192	3	19	9
Pomorskie	729	19	17	4
Poznańskie	562	35	24	6
Rzeszowskie	477	11	18	4
Śląskie	390	40	37	10
Warszawskie	917	56	62	11
Razem	5400	224	258	69

że straty w szkolnictwie na terenie Polski południowej były ogromne i musiały w sposób zasadniczy wpłynąć na tempo odbudowy szkolnictwa w wyzwolonym kraju. Chcąc tylko przywrócić stan szkolnictwa z okresu 1939 r. (na terenach Polski), należało w skali kraju np. na remonty przedszkoli przeznaczyć sumę 1 403 000 zł, a na odbudowę 28 405 000 zł (wartość zł z 1939 r.). Na pozostałe typy szkolnictwa należało wydatkować na remonty 31 600 000 zł, a na odbudowę 628 570 000 zł. W rozbiciu na poszczególne typy szkolnictwa nakłady te ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Środki finansowe potrzebne na remont i odbudowę szkolnictwa różnych typów (w złotych przedwojennych — dane szacunkowe) w skali kraju⁴

Zakłady	Budynki szkolne	
	remont	odbudowa
Przedszkola	1 403 000	28 405 000
Szkoły powszechnie	22 530 000	412 435 000
Szkoły średnie ogólnokształcące	2 281 000	47 110 000
Szkoły zawodowe	1 582 000	35 765 000
Zakłady kształcenia nauczycieli	208 000	4 855 000
Szkoły wyższe	4 000 000	100 000 000
Razem	32 004 000	628 570 000

Z tabeli 3 wynika, że chcąc odbudować polskie szkolnictwo (stan z 1939 r.) należało na remonty przeznaczyć sumę 32 004 000 zł, a na odbudowę 628 570 000 zł. Są to ogromne środki, które należało wydatko-

³ *Ibidem.*⁴ Archiwum PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945, tecz. 7, 8, 9.

wać tylko na remont budynków szkolnych. Zaistniała sytuacja wynikała z celowej polityki okupanta, zmierzającej w swym działaniu do pozabawienia dziecka polskiego możliwości zdobywania wiedzy. W tym też celu sieć przedszkolną zniszczono prawie całkowicie. Szkolnictwo powszechne mimo że prowadziło ograniczoną działalność, nie ustrzegło się zniszczeń. Szkoły średnie ogólnokształcące i zakłady kształcenia nauczycieli pozabawiono pomieszczeń i zamknięto. Stopień zniszczenia budynków tego typu szkolnictwa był więc największy. Chociaż szkolnictwo zawodowe znajdowało częściowo uznanie w oczach okupanta (głównym jego zadaniem było przygotowanie robotników dla potrzeb Niemiec), to jednak i tutaj straty były znaczne.

Interesujący nas Okręg Szkolny Krakowski w budynkach szkolnych poniósł także dotkliwe straty. Na skutek wojny w skali procentowej od 25% do 50% uległo zniszczeniu 379 różnego rodzaju budynków szkolnych a w skali 51%—100% 182. Szczegółową analizę strat poniesionych przez szkolnictwo na terenie Okręgu Szkolnego w rozbiciu na poszczególne typy szkolnictwa ilustruje tabela 4⁵.

Tabela 4. Straty w budynkach poniesione przez szkolnictwo na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego

Nazwa szkoły, instytucji szkolnej	Straty w budynkach w %	
	od 25 do 50	od 51 do 100
Przedszkola	10	10
Szkoły powszechne	312	167
Szkoły specjalne	4	—
Szkoły średnie ogólnokształcące	27	2
Zakłady kształcenia nauczycieli	5	—
Szkoły i kursy zawodowe	18	—
Seminaria duchowne	1	1
Oświata dla dorosłych	2	1
Kuratoria	—	—
Inspektoraty szkolne	—	1
Razem	379	182

Przed wybuchem wojny szkolnictwo powszechne dzieliło się na III stopnie organizacyjne. Na terenie Podziemnego Okręgu Krakowskiego najwyższe straty poniosły szkoły trzeciego stopnia. Przeciętny koszt wyposażenia tego typu szkoły szacowano w 1939 r. na sumę 50 000 zł. Z materiałów archiwalnych wynika, że 581 szkół tego stopnia straciło 90% majątku. Straty obliczono na sumę 26 145 000 zł. Natomiast wyposażenie jednej szkoły II stopnia wynosiło około 8000 zł. Ze względu na ich rozmieszczenie (szkoły wiejskie) straty były tu nieco niższe, bo wynosiły

⁵ *Ibidem*, tec. 8.

około 70%. Zarejestrowanych było 498 szkół tego stopnia. Wyliczono straty na sumę około 2 792 800 zł.

Najmniejsze straty poniosły szkoły I stopnia. Znajdowały się przeważnie na uboczu, w małych wioskach, z dala od głównych szlaków. Ich zniszczenia były stosunkowo najmniejsze i określono je na 50%, i to zarówno w budynkach, jak i w sprzęcie. Przeciętny koszt wyposażenia szkoły tego typu wynosił około 5 000 zł. Takich szkół było 1305, straty więc oszacowano na sumę 2 762 500 zł.⁶

Z przeprowadzonej analizy wynika, że w szkolnictwie powszechnym straty na skutek wojny oszacowano na sumę 31 700 300 zł.⁷ Utworzony Okręg Szkolny Krakowski w 1945 r. odziedziczył znaczną część tych strat. Całą wartość majątku szkolnego w budynkach (szkolnictwo powszechne) oszacowano na sumę 23 708 000 zł (wartość z dnia 1 IX 1939 r.). Na skutek wojny straty wyniosły 7 245 000 zł, co stanowiło 30% ogółu zniszczeń.

W szkolnictwie średnim ogólnokształcącym wartości te kształtowały się odpowiednio: wartość majątku szkolnego — 5 585 000 zł, straty — 1 917 000 zł, stanowiło to 32%.

W szkolnictwie zawodowym: 10 145 zł, straty 2 530 000 — 25%. W zakładach kształcenia nauczycieli: 1 520 000 zł — straty 760 000 zł — 50%. W oświacie dla dorosłych 1 150 000 zł — straty 575 000 zł — 50%. Przedszkola: 600 000 zł — straty 450 000 zł — 75% ogółu budynków szkolnych⁸.

Ze sporządzonego zestawienia wynika, że największe stosunkowo straty w budynkach szkolnych poniosły przedszkola — 75%, oświata dorosłych — 50%, zakłady kształcenia nauczycieli — 50%, szkolnictwo średnie ogólnokształcące — 32%, powszechne — 30% i zawodowe — 25%.

2. STRATY W SALACH LEKCYJNYCH I PRACOWNIACH PRZEDMIOTOWYCH I ICH UMEBLOWANIU

W szkolnictwie powszechnym w skali kraju na ogólną liczbę 109 328 sal lekcyjnych, pracowni, pomieszczeń gospodarczych ocalało z wojny 51 857. Znacznemu zniszczeniu, bo sięgającemu do 50%, uległo 20 447 sal, ponad 50% aż 18 438 sal, całkowitemu zniszczeniu uległo 18 586 sal⁹. W rozbiciu na poszczególne typy szkolnictwa straty te ilustruje tabela 5.

Z tabeli tej wynika, że na ogólną sumę 139 983 sal lekcyjnych, pracowni przedmiotowych, pomieszczeń gospodarczych ocalało zaledwie 64 693. Zniszczeniu do 50% uległo 27 261, ponad 50% — 22 634, a całko-

⁶ *Ibidem*, tecz. 7.

⁷ *Ibidem*, tecz. 7.

⁸ *Ibidem*, tecz. 8, 9.

⁹ *Ibidem*, tecz. 8.

Tabela 5. Straty materialne Polski w salach lekcyjnych, pracowniach pomieszczeniach gospodarczych w poszczególnych typach szkół w tysiącach złotych (bez ziem odzyskanych)

Nazwa zakładu	Straty sal lekcyjnych, pracowni przedmiotowych, pomieszczeń gospodarczych				
	ogółem	ocalałych	50%	ponad 50 %	całkowicie
Szkoły powszechne	109 328	51 857	20 441	18 438	18 586
Szkoły średnie ogólnokształcące	12 638	5 602	2 661	1 553	2 820
Szkoły zawodowe	9 422	4 037	1 974	1 259	2 172
Zakłady kształcenia nauczycieli	1 267	558	264	156	289
Przedszkola	7 328	2 639	915	1 228	1 546
Razem	139 983	64 693	27 261	22 634	25 413

wicie 25 413. Dla przykładu: w samym tylko szkolnictwie zawodowym w skali kraju na ogólną liczbę 4722 pracowni przedmiotowych ocalało zaledwie 92. Zniszczonych w 50% było 483, ponad 50% — 214, a całkowicie — 3933¹⁰.

Podobnie wyglądają straty w umeblowaniu i wyposażeniu sal lekcyjnych, pracowni przedmiotowych, pomieszczeń gospodarczych w poszczególnych typach szkół. Straty te ilustruje tabela 6. Wynika z niej, że na

Tabela 6. Straty materialne Polski w umeblowaniu sal lekcyjnych, pracowniach przedmiotowych pomieszczeniach gospodarczych w poszczególnych typach szkół w tysiącach złotych (bez ziem odzyskanych)

Nazwa zakładu	Straty w umeblowaniu i wyposażeniu sal lekcyjnych, pracowni itd.				
	ogółem	ocalałych	50%	ponad 50%	całkowicie
Szkoły powszechne	109 328	15 665	23 700	14 803	55 160
Szkoły średnie ogólnokształcące	12 638	977	1 598	977	9 084
Szkoły zawodowe	9 422	728	1 193	728	6 773
Zakłady kształcenia nauczycieli	1 267	98	161	98	910
Przedszkola	7 328	978	1 628	488	4 234
Razem	139 983	18 440	28 280	17 094	76 161

ogólną liczbę 139 983 sal, pracowni i innych pomieszczeń całkowicie zniszczonych zostało aż 76 161.

Jeszcze większe straty poniosło szkolnictwo w pracowniach przedmiotowych. Ich szczegóły ilustruje tabela 7.

Z tabeli tej wynika, że na ogólną liczbę 69 923 pracowni przedmiotowych ocalało 1600, zniszczeniu całkowitemu uległo 15 701, do 50% zniszczonych — 10 742, ponad 50% — 41 890. Ucierpiały zwłaszcza w tej dewastacji pracownie szkolnictwa średniego, które często były wyposażone

¹⁰ Archiwum Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Materiały sprawozdawcze Wydziału Ogólnego KOSK, zbiory nie uporządkowane.

Tabela 7. Straty w pracowniach przedmiotowych w szkolnictwie różnych typów na terenie Polski (bez ziem odzyskanych)¹¹

Nazwa zakładu	Ogółem	Ocalałych	Zniszczonych		
			50%	ponad 50%	całkowicie
Przedszkola	3 664	105	576	157	2 826
Szkoły powszechnie	54 564	1 266	8 959	4 204	3 135
Szkoły średnie ogólnokształcące	6 336	124	649	287	5 276
Szkoły zawodowe	4 732	92	483	214	3 933
Zakłady kształcenia nauczycieli	637	13	65	28	531

w duże zestawy pomocy naukowych (część tego wyposażenia przekazano szkołom niemieckim), a pozostały sprzęt wywieziono do Niemiec. Władze niemieckie interesowały się szczególnie warsztatami szkolnymi w szkolnictwie zawodowym. Drogie maszyny często rekwirowano i wysyłano do Niemiec. Podobnie czyniono z wszelkimi gabinetami lekarsko-dentystycznymi.

Chcąc przywrócić stan w szkolnictwie sprzed wojny na terenie nowo utworzonego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w 1945 r. należało dla przykładu w umeblowaniu dostarczyć: 8560 stołów, 36 590 ławek 2 osobowych, 5350 tablic, 23 350 krzeseł, 3670 szaf bibliotecznych¹². Całkowi-

Tabela 8. Straty w umeblowaniu, pracowniach, warsztatach na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego¹³

Nazwa szkoły i instytucji szkolnej	Straty					
	w umeblowaniu		w pracowniach		w warsztatach szkolnych	
	25%—50%	50%—100%	25%—50%	50%—100%	25%—50%	50%—100%
Przedszkola	—	28	—	—	—	—
Szkoły powszechnie	536	485	23	207	21	128
Szkoły specjalne	—	5	2	1	2	1
Szkoły średnie ogólnokształcące	8	38	6	39	1	13
Zakłady kształcenia nauczycieli	1	6	—	6	—	3
Szkoły i kursy zawodowe	13	28	3	22	9	14
Seminaria duchowne	—	2	—	—	—	—
Oświata dla dorosłych	10	93	5	20	—	—
Towarzystwo gimnastyczne i sportów	2	3	—	—	—	—
Kuratoria	1	—	—	—	—	—
Inspektoraty szkolne	5	12	—	—	—	—

¹¹ A. PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945, tecz. 1—18.

¹² *Ibidem*, tecz. 8.

¹³ *Ibidem*, tecz. 5—9.

temu zniszczeniu uległo ponad 100 pracowni przyrodniczych, około 80 pracowni fizyczno-chemicznych, ponad 80 pracowni zajęć praktycznych, 85 sal gimnastycznych wraz z całym swym wyposażeniem. Taki sam los spotkał gabinety lekarskie i dentystyczne w liczbie ponad 200. Szczegóły strat zarówno w umeblowaniu, pracowniach przedmiotowych, warsztatach szkolnych w rozbiciu na poszczególne typy szkolnictwa ilustruje tabela 8.

Największe straty w urządzeniach szkolnych, pracowniach przedmiotowych, warsztatach szkolnych, internatach, gabinetach lekarsko-dentystycznych poniosły: przedszkola 100%, oświata dorosłych 97%, szkolnictwo średnie ogólnokształcące 91%, zakłady kształcenia nauczycieli 86%, szkolnictwo zawodowe 80% i szkolnictwo powszechne — 73%. Z dokonanych porównań wynika, że straty w umeblowaniu, pracowniach przedmiotowych, warsztatach szkolnych na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego kształtowały się od 70%—100% w zależności od rodzaju szkoły. Wielkości liczbowe i procentowe ilustruje tabela 9.

Tabela 9. Straty w wyposażeniu szkół (kwoty podane w tysiącach złotych z dnia 1 IX 1939 r.) na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego¹⁴

Majątek	Rodzaj szkoły	Urządzenia szkolne	Pracownie	Warsztaty	Internaty	Gabinet lek.-dentyst.
Według stanu z dnia 1 IX 1939	Przedszkola	55	—	—	—	—
	Szkoły powszechne	9 115	1 339	292	88	79
	Szkoły średnie ogólnokształcące	4 812	7 521	960	1 100	839
	Szkoły zawodowe	2 677	2 194	2 856	921	151
	Zakłady kształcenia nauczycieli	977	348	125	265	57
	Oświata dorosłych	1 382	25	—	—	—
Zniszczenia na skutek wojny	Przedszkola	55	—	—	—	—
	Szkoły powszechne	6 654	1 259	269	88	70
	Szkoły średnie ogólnokształcące	4 379	7 070	922	946	780
	Szkoły zawodowe	2 062	2 062	2 285	783	136
	Zakłady kształcenia nauczycieli	840	348	125	265	57
	Oświata dorosłych	1 341	23	—	—	—
% zniszczeń	Przedszkola	100	—	—	—	—
	Szkoły powszechne	73	94	92	100	89
	Szkoły średnie ogólnokształcące	91	94	96	86	93
	Szkoły zawodowe	80	94	80	85	90
	Zakłady kształcenia nauczycieli	86	100	100	100	100
	Oświata dorosłych	97	90	—	—	—

¹⁴ *Ibidem*, tecz. 8.

3. STRATY W KSIĘGOZBIORACH I POMOCACH NAUKOWYCH

W skład księgozbiorów wchodziły biblioteki uczniowskie i nauczycielskie. Utworzona administracja szkolna niemiecka dokonała planowej i celowej dewastacji pomocy naukowych i bibliotek. Znaczną część bibliotek szkolnych przeznaczono na makulaturę, a pozostałą część spalono na podwórkach szkolnych. Nauczyciele często z narażeniem własnego życia gromadzili książki i starali się je przechowywać, aby wykorzystać je w tajnym nauczaniu, w wyzwolonej Polsce w pracy pedagogicznej. Mimo tej ofiarności nie udało się uniknąć dużych strat. Na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego zniszczono całkowicie 1196 księgozbiorów, a 357 bibliotek w 50%. To co pozostało, było właśnie efektem tej wielkiej ofiarności nauczycielstwa¹⁵.

Podobnie obchodzono się z pomocami naukowymi. W lutym 1940 r. na rozkaz Watzkego, głównego szefa szkolnictwa w rządzie Generalnego Gubernatorstwa, zabrano ze wszystkich szkół średnich w Krakowie pomoce naukowe i na samochodach ciężarowych zwieziono je do VIII gimnazjum przy ul. Pierackiego. W czasie transportu znaczna część uległa dewastacji, a pozostałą przeznaczono do wyposażenia szkół niemieckich i ukraińskich¹⁶. Resztę przewieziono do synagogi przy ul. Podbrzezie, gdzie na skutek braku zabezpieczenia i niewłaściwego przechowywania uległa dalszemu zniszczeniu¹⁷. W wyniku żmudnej analizy istniejącej dokumentacji dokonano szczegółowego bilansu strat szkolnictwa w bibliotekach i pomocach naukowych na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego.

Tabela 10. Straty szkolnictwa w księgozbiorach i pomocach naukowych na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego¹⁸

Nazwa szkoły, instytucji szkolnej	W księgozbiorach		W pomocach naukowych	
	50%	100%	50%	100%
Przedszkola	—	28	—	28
Szkoły powszechne	351	937	431	879
Szkoły specjalne	2	3	2	3
Szkoły średnie ogólnokształcące	14	30	7	39
Zakłady kształcenia nauczycieli	2	5	—	7
Szkoły i kursy zawodowe	16	26	10	34
Oświata dla dorosłych	8	146	—	1
Towarzystwo gimnastyczne i sportowe	2	3	2	3
Kuratorium	—	1	—	1
Inspektoraty szkolne	1	16	—	1
Razem	396	1 195	452	996

¹⁵ *Ibidem*, tecz. 9.

¹⁶ *Ibidem*, tecz. 8.

¹⁷ *Ibidem*, tecz. 7.

¹⁸ *Ibidem*, tecz. 8.

Procentowo największe zniszczenia w pomocach naukowych poniosły: przedszkola — 100%, zakłady kształcenia nauczycieli — 100%, szkoły średnie ogólnokształcące — 97%, szkolnictwo zawodowe — 88%, oświata dorosłych — 86%, szkolnictwo powszechne — 83%. W zbiorach bibliotecznych: przedszkola — 100%, oświata dorosłych — 97%, szkolnictwo powszechne i zakłady kształcenia nauczycieli w 86%, szkolnictwo średnie ogólnokształcące — 84% i szkolnictwo zawodowe w 80%. Straty więc zarówno w pomocach naukowych jak i zbiorach bibliotecznych kształtowały się w granicach od 80% do 100%. Szczegółowy procent zniszczeń w poszczególnych placówkach oświatowych przedstawia tabela 10.

W skali do 50% uległo zniszczeniu 396 księgozbiorów, a całkowicie — 1195. Pomoce naukowe w skali do 50% zniszczono w 452 szkołach i placówkach oświatowych, a całkowicie w 996 szkołach i instytucjach szkolnych¹⁹. Dane procentowe jeszcze nie w pełni ilustrują ogrom strat. Wyraźniej one wystąpią, gdy porównamy dwie wartości, a mianowicie wartość majątku szkolnego zawartego w bibliotekach i pomocach naukowych istniejących w szkolnictwie przed wojną z wartością zastaną po wojnie przy istniejącej wartości złotówki w dniu 1 IX 1939 r. Porównując te dwie wartości możemy szczegółowo obliczyć procent zniszczeń w poszczególnych typach szkolnictwa. Szczegóły tej analizy ilustruje tabela 11.

Tabela 11. Straty w majątku szkolnym (biblioteki, pomoce naukowe) na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego wynikiem wskutek wojny. (Kwoty podane w tys. zł. z dnia 1 IX 1939 r.)²⁰

Majątek szkolny	Rodzaj szkoły	Pomoce naukowe	Biblioteki
Stan z dnia 1 IX 1939 r.	Przedszkola	19	25
	Szkoły powszechne	5 528	4 526
	Szkoły średnie ogólnokształcące	10 968	4 812
	Szkoły zawodowe	1 968	1 832
	Zakłady kształcenia nauczycieli	1 174	977
	Oświata dorosłych	5	2 144
Zniszczenia na skutek wojny	Przedszkola	19	25
	Szkoły powszechne	4 588	3 892
	Szkoły średnie ogólnokształcące	10 639	4 042
	Szkoły zawodowe	1 732	1 466
	Zakłady kształcenia nauczycieli	1 174	840
	Oświata dorosłych	4	2 080
% zniszczeń	Przedszkola	100	100
	Szkoły powszechne	83	86
	Szkoły ogólnokształcące	97	84
	Szkoły zawodowe	88	80
	Zakłady kształcenia nauczycieli	100	86
	Oświata dorosłych	86	97

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ S. Mauersberg, *op. cit.*, s. 27.

Z przedstawionej analizy wynika, że straty w bibliotekach i pomocach naukowych w szkolnictwie kształtowały się w granicach 80—100%. Stąd też w wyzwolonym kraju szkoły zabiegały o każdą książkę i pomoc naukową.

4. STRATY WŚRÓD DZIECI I MŁODZIEŻY

Podczas okupacji hitlerowskiej szczególnie duże straty naród polski poniósł wśród dzieci i młodzieży. Wśród patriotów polskich straconych w egzekucjach było około 40% młodzieży. Bestialsko mordowano nie tylko młode pokolenie, lecz także pozbawiano szerokie rzesze młodzieży możliwości uczęszczania do szkoły. Szkoła przestała wypełniać swe zadania wychowawcze. Zlikwidowano ponadto wszelkie świetlice, domy ludowe, domy kultury, organizacje sportowe, ogródki jordanowskie, boiska sportowe. Wszystkie te urządzenia przekazano na użytek młodzieży niemieckiej.

Okupacyjne władze szkolne i administracyjne nie troszczyły się o wypełnienie obowiązku szkolnego, a nawet w tym przeszkadzały. Młodzież, która przekroczyła wiek szkolny (14 lat), bez względu na to, w której znajdowała się klasie, przekazywana była urzędowi pracy, które za pomocą specjalnego aparatu do spraw młodzieży kierowały ją do dalszego kształcenia w szkołach zawodowych albo do pracy zawodowej, często na terenie Niemiec. Tak więc na przymusowe niewolnicze roboty do Niemiec wywieziono z terenu Generalnego Gubernatorstwa około 2,5 miliona ludzi, w tej liczbie około 1,5 miliona młodzieży polskiej²¹. Uczniów szkół powszechnych używano w godzinach nauki do masowych akcji o charakterze gospodarczym (zbiórka ziół leczniczych, makulatury i innych). Znaczną część młodzieży w wieku od 14 do 18 lat powoływano do tzw. Służby Budowlanej (Baudienst), gdzie zmuszano ją do pracy ponad siły, m. in. przy pracach fortyfikacyjnych. Jako premię za dobrą pracę dawano tej młodzieży wódkę i tym sposobem demoralizowano ją²².

Okupacyjne warunki najboleśniej dotknęły dzieci. Wskutek ciężkich warunków życia były one niedożywione i słabe. Przydziały żywności dla Polaka były o 24% kalorii mniejsze od przydziału niemieckiego, a u dzieci różnica ta wynosiła w wieku od 6 do 10 lat — 58,3%, w wieku 11 do 14 lat — 64,8%, w wieku 15 do 18 lat — 32,9%, a w wieku 15 do 18 lat — 29,6%²³. Na skutek ciągłych aresztowań miliony dzieci polskich znalazły się w bardzo ciężkich warunkach materialnych. Traciły swych ojców czy też matki, niejednokrotnie jedynych żywicieli. Ciągle łapani,

²¹ *Ibidem*.

²² A. PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945, tecz. 6.

²³ S. Da d'ner, *Sytuacja młodzieży na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Walka młodych pokoleń*, Warszawa 1965, s. 362.

egzekucje, obawa o swe życie powodowały, że dziecko polskie żyło w ustawicznym lęku. Wywoływało to zmiany w psychice dziecka, które utrudniały życie w społeczeństwie. Trudne warunki materialne zmuszały często rodzinę do dodatkowej pracy zarobkowej i do pozostawienia dzieci bez opieki wychowawczej. Młodzież zamiast uczęszczać do szkoły trudniła się pracą i handlem ulicznym. Powodowało to przedwczesną jej dojrzałość, która często wpływała na nią demoralizująco. Młodzież taka piła wódkę, kradła, dokonywała różnych oszustw. Wciągano ją do różnych organizacji politycznych, wojskowych i wykorzystywano do swych celów politycznych.

Eksterminacyjna polityka władz okupacyjnych w Polsce sprawiła, że problem dzieci pozbawionych opieki stał się zagadnieniem niezmiernie ważnym. Straty wśród młodzieży w wieku szkolnym spowodowane nadmiernym wymieraniem i wymordowaniem (likwidacja dzieci żydowskich) wynosiły według stanu z czerwca 1945 r. wśród roczników 1933—1939 (dzieci od 7 do 12 lat) — 13%, wśród roczników 1928—1930 (młodzież od 15 do 17 lat) — 24,7%, a w roczniku 1927 (młodzież 18-letnia) aż 36,2%²⁴. Rezultatem eksterminacyjnych działań okupanta był wielki wzrost liczby sierot i półsierot. Zagadnienie sieroctwa w Polsce po wojnie najlepiej ilustrują liczby oparte na danych zaczerpniętych ze spisu ludności przeprowadzonego w dniu 24 VI 1945 r. na obszarze ziem przedwojennych Polski. Przedstawia to tabela 12.

Liczba ludności w dniu przeprowadzenia spisu (24 VI 1945 r.) wynosiła około 19 milionów na obszarze ziemi przedwojennej Polski. Na tysiąc mieszkańców dzieci pozbawionych obojga rodziców w wieku do lat

Tabela 12. Dzieci nie mające rodziców²⁵

Dzieci pozbawione	Powody		Ogółem
	śmierć	zaginięcie	
obojga rodziców:			
wiek: 0—6 miesięcy	5 300	3 300	8 600
4 lata 5 miesięcy — 6 lat 5 mies.	9 000	5 000	14 000
7 lat 5 miesięcy — 14 lat 5 mies.	56 000	19 000	75 000
15 lat 5 miesięcy — 18 lat 5 mies.	40 000	10 000	50 000
Jednego z rodziców:			
wiek: 0—3 lat 6 miesięcy	87 000	73 000	160 000
4 lata 5 miesięcy — 6 lat 5 mies.	111 000	86 000	197 000
7 lat 5 miesięcy — 14 lat 5 mies.	470 000	214 000	684 000
15 lat 5 miesięcy — 18 lat 5 mies.	300 000	67 000	367 000

²⁴ M. Falski, *Straty Polski na polu oświaty w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Fragmenty prac z zakresu oświaty 1945—1972*, „Studia Pedagogiczne”, t. XXVII, Warszawa 1973, s. 28.

²⁵ A. PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945, tecz. 5, 8.

14 i 1/2 było 5,2%, do lat 18 i 1/2 7,8%. Dzieci pozbawionych jednego z rodziców do lat 14 i 1/2 było 54,8%. Oczywiście, w liczbach tych mieści się zarówno sieroctwo normalne, jak i sieroctwo spowodowane warunkami wojenno-okupacyjnymi. Biorąc pod uwagę stosunki przedwojenne określić możemy (na podstawie spisów przedwojennych) teoretyczny procent sierot i półsierot, zestawić go z procentem rzeczywistym według stanu z dnia 24 VI 1945 r. — obrazuje to tabela 13.

Tabela 13. Sieroty i półsieroty w okresie okupacji hitlerowskiej²⁶ według spisu ludności z 24 VI 1945 r.

Wiek dzieci	Procent sierot		Procent półsierot	
	teoretyczny	rzeczywisty z 24 VI 1945 r.	teoretyczny	rzeczywisty z 24 VI 1945 r.
7	0,19	1,2	4,3	11,5
12	0,61	1,9	7,8	15,8
17	1,39	2,7	11,8	20,6

Ze sporządzonego wyżej zestawienia wynika, że rzeczywisty procent sierot i półsierot znacznie przewyższa normalny (teoretyczny) z okresu przed wybuchem wojny. Wśród sierot w grupie do lat 7 wzrósł aż 6-krotnie. Według spisu ludności z 14 II 1946 r. na obszarze Polski bez ziem zachodnich i północnych było 148,1 tysięcy dzieci pozbawionych opieki jednego z rodziców, głównie ojca²⁷. Straty te nie są do naprawienia ze względu na fakt, że odbiły się głęboko w psychice dziecka i wpłynęły na rozwój jego osobowości.

5. STRATY OSOBOWE WŚRÓD NAUCZYCIELI

Z chwilą objęcia rządów przez nowo mianowany rząd Generalnego Gubernatorstwa z Frankiem na czele rozpoczęły się prześladowania i aresztowania nauczycieli, zwłaszcza szkół średnich i profesorów wyższych uczelni. Represje objęły swym zasięgiem cały obszar ziem Polski. Aresztowań dokonano masowo. Aresztowani najczęściej trafiali do obozów koncentracyjnych, skąd rzadko wracali. Działania wojenne, warunki bytowania stworzone ludności polskiej przez okupanta stawały się coraz gorsze. Powodowało to zwiększenie się śmiertelności wśród ludności polskiej, a także i wśród nauczycieli. Dlatego też zapowiedziana w Manifestie PKWN odbudowa szkolnictwa była zadaniem ogromnie trudnym. Straty materialne jak i osobowe z okresu okupacji dawały o sobie znać na każdym kroku, ofiarna jednak praca, duże zaangażowanie administracji szkolnej i nauczycieli przełamywały często te trudności i powodowały,

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ S. Mauersberg, *op. cit.*, s. 28.

że szkolnictwo na wyzwolonych terenach organizowało się i wypełniało swe zadania. Zaczęto zastanawiać się nad stratami wojennymi i dokonywać ich bilansu. Zbliżająca się konferencja w Poczdamie wielkiej czwórki wymagała, aby rząd polski przedstawił na niej ogrom strat poniesionych przez naród podczas okupacji hitlerowskiej. Obliczono wówczas, że zamordowanych, przedwcześnie zmarłych w trudnych warunkach okupacyjnego życia i zaginionych nauczycieli na terenach Polski przedwrześniowej, które obecnie znalazły się w granicach Polski Ludowej, było prawie 8 tysięcy osób²⁸.

Przed wojną pracowało na tym obszarze 65 tysięcy nauczycieli szkół powszechnych. W sierpniu 1945 r. zatrudnionych było ogółem 48 tysięcy nauczycieli, w tym blisko 6 tysięcy niewykwalifikowanych, nowo przyjętych. Liczba dawnych nauczycieli wynosiła więc po wojnie 42 tysiące. Ubytek stanowił aż 35%²⁹. Z ankiety Biura Badań i Statystyki oraz Związku Nauczycielstwa Polskiego przeprowadzonej w czerwcu 1946 r. wynika, że podczas okupacji hitlerowskiej zostało zamordowanych lub zmarło i zginęło 16 797 nauczycieli. Poniesione straty szczegółowo ilustruje tabela 14.

Tabela 14. Straty wśród nauczycieli na terenie kraju opracowane na podstawie ankiety o jawnym i tajnym nauczaniu w okresie okupacji hitlerowskiej³⁰

Nazwa zakładu	Nauczyciele zatrudnieni w 1938, 1939 r.	Nauczyciele którzy zginęli podczas okupacji
Przedszkola	1800	274
Szkoły powszechnie	84398	12828
Szkoły średnie ogólnokształcące	11030	1677
Zakłady kształcenia nauczycieli	800	122
Szkoły zawodowe	7000	1064
Szkoły dokształcające zawodowe	4500	416
Szkoły wyższe	3409	416
Razem	112937	16797

Ministerstwo Oświaty w materiałach sprawozdawczych z 1948 r. informuje natomiast, że spośród 90 tysięcy nauczycieli szkół powszechnych i z około 14 tysięcy nauczycieli szkół średnich ubyło w czasie wojny i okupacji około 25% w szkołach powszechnych (tj. około 22,5 tysiąca)

²⁸ M. Falski, *Fragmentsy prac z zakresu oświaty 1945—1972*, s. 40.

²⁹ A. PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945. Ankiety osobowe (biograficzne).

³⁰ *Ibid.*, tecz. 8. W. Schayer, *Naród bronił swego istnienia*, „Głos Nauczycielski”, 1957, nr 19, podaje dane: blisko 17 tys. nauczycieli zostało zamordowanych, zmarło i zginęło. W tym: 13 tys. nauczycieli szkół powszechnych, 1700 szkół średnich ogólnokształcących, 1000 szkół zawodowych, 700 szkół dokształcających, 120 zakładów kształcenia nauczycieli, 146 pracowników nauki.

i około 20% w szkołach średnich (tj. blisko 5 tysięcy). Ponadto z górą 10 tysięcy nauczycieli pozostawało w lipcu 1945 r. poza granicami kraju³¹. Z pracy pt. *Straty wojenne Polski w latach 1939—1945* pod redakcją W. Cienkowskiego wynika, że na okupowanych ziemiach polskich Niemcy wymordowali 700 pracowników naukowych szkół wyższych, tj. 28,5% ogólnej ich liczby, 848 nauczycieli szkół średnich — 13,1%, 340 nauczycieli szkół zawodowych — 14,2%, oraz 3963 nauczycieli szkół powszechnych — 5,1%³².

Przytoczone dane są jednak zbyt rozbieżne w ocenie sytuacji i wymagają gruntownych badań. Badania tego typu podjęte zostały przez Zespół Dziejów Oświaty z okresu okupacji hitlerowskiej (1939—1945) przy PAN w Krakowie. Obejmują one jednak tylko tereny Polski południowej. Na podstawie ankiet, rozmów z nauczycielami — byłymi organizatorami tajnego nauczania — udało się zebrać obszerny materiał z okresu okupacji hitlerowskiej, który następnie poddano wnikliwej weryfikacji. Dzięki ogromnemu wysiłkowi Zespołu zgromadzono informacje o nauczycielach przebywających na terenie Podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego, ich pracach w tajnym nauczaniu, latach wojennych, udziale w ruchu oporu.

Według ankiety o jawnym i tajnym nauczaniu w okresie okupacji hitlerowskiej z 1946 r. wynika, że na terenie samego tylko województwa krakowskiego lista strat nauczycieli i pracowników oświatowych wynosiła 360 osób. Na nauczycieli szkół powszechnych przypadło około 150 osób, szkół średnich ogólnokształcących — 100 osób, zakładów kształcenia nauczycieli — 25 osób, nauczycieli szkół i kursów zawodowych — 75 osób, pracowników pedagogicznych administracji szkolnej — 10 osób³³. Niezależnie od tego wymordowano na terenie województwa krakowskiego wielu nauczycieli i pracowników oświatowych, którzy napłynęli z innych województw (Śląsk, Pozańskie, Pomorze itd.), uciekając przed obozami koncentracyjnymi. Liczbę ich trudno będzie ustalić, ponieważ często skrzętnie ukrywali swój zawód i pochodzenie.

Bardzo interesująca praca ukazała się w *Roczniku Komisji Nauk Pedagogicznych PAN* w Krakowie w 1968 r. Bronisława Chrzana, a poświęcona ofiarom eksterminacji i terroru miasta Krakowa z lat 1939—1945. Spośród ofiar eksterminacji i terroru z 225 osób życie utraciły 102 osoby, wróciły z więzień i obozów 123 osoby³⁴. Szczegóły polityki eksterminacji prowadzone przez okupanta na terenie miasta Krakowa ilustruje tabela 15.

³¹ S. Mauersberg, *op. cit.*, s. 29.

³² *Straty wojenne Polski w latach 1939—1945*, praca zbiorowa pod red. W. Cienkowskiego, Poznań 1962, s. 90.

³³ A. PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945, tecz. 6, 7.

³⁴ *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych*, PAN, Kraków 1968, s. 223.

Tabela 15. Ofiary eksterminacji i terroru z miasta Krakowa z lat 1939—1945³⁵

Wśród 225 ofiar eksterminacji terroru było:	Utraciło życie	Wróciło z więzień i obozów	Razem	% w stosunku do 225 osób
Mężczyzn	78	91	169	75,1
Kobiet	24	32	56	24,9
Razem	102	123	225	100,0
Nauczycieli szkół powszechnych	36	30	66	29,3
Nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących	37	66	103	45,7
Nauczycieli szkół zawodowych	12	15	27	12,0
Pracowników pedagogicznych i administracyjnych	13	6	19	8,5
Innych	4	6	10	4,5
Razem	102	123	225	100,0
Nauczycieli świeckich	97	112	209	92,9
Nauczycieli duchownych religii rzymsko-katolickiej	5	11	16	7,1
Razem	102	123	225	100,0
Nauczycieli Polaków	84	121	205	91,1
Innej narodowości	18	2	20	8,9
Razem	102	123	225	100,0

Przeprowadzone obecnie badania na terenie Krakowa wykazały jednak, że podczas okupacji zginęło nie 102 nauczycieli, lecz 111³⁶. Wydaje się, że liczba ta już nie ulegnie większej zmianie. Podobne badania prowadzono także i na terenach byłego województwa krakowskiego, uwzględniając strukturę powiatów. Na podstawie tych badań ustalono, że podczas okupacji na terenie Kuratorium Szkolnego Krakowskiego utworzonego w 1945 r. zginęło 473 nauczycieli³⁷. Liczba ta znacznie więc odbiega od danych szacunkowych opracowanych w 1946 r., które podawały liczbę 360 osób. Różnice wynikły z wnikliwych badań oraz z faktu, że rodziny wielu nauczycieli uważały, iż ich bliscy znajdują się poza granicami kraju. Wydaje się obecnie, że liczba 473 nie ulegnie jakimś większym zmianom, mimo że w dalszym ciągu zbierane i weryfikowane są materiały archiwalne z okresu okupacji. Starano się także szczegółowo ustalić straty w kadrze nauczycielskiej, poniesione na terenie powiatów byłego Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego oraz w poszczególnych typach szkolnictwa. Szczegółowo straty te ilustruje tabela 16.

³⁵ *Ibid.*, s. 223—224.

³⁶ A. PAN, Kraków. Zbiór materiałów do historii oświaty w latach 1939—1945. Karty bibliograficzne nauczycieli.

³⁷ *Ibidem*, Ankiety nauczycieli.

Tabela 16. Straty nauczycieli według typów szkolnictwa poniesione na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego podczas okupacji hitlerowskiej⁸⁸

Powiat	Ogółem	Płeć		Kierownicy, dyrektorzy szkół	Nauczyciele	Brak danych	W tym według typów szkół				Brak danych
		kobiet	mężczyzn				podsta- wowym	ogólno- kształ- cącym	zawodo- wym	specja- listycz- nym	
Bochnia	23	4	19	4	19	—	19	3	1	—	—
Brzesko	17	—	17	6	11	—	11	6	—	—	—
Chrzanów	34	9	25	9	20	5	28	1	—	—	5
Dąbrowa T.	9	1	8	2	7	—	8	—	1	—	—
Kraków m.*	111	26	85	20	83	8	54	46	7	—	4
Kraków p.	29	8	21	—	13	16	4	22	—	2	1
Limanowa	13	3	10	5	8	—	11	2	—	—	—
Proszowice	6	—	6	2	4	—	6	—	—	—	—
Myślenice	19	—	19	3	15	1	13	2	3	—	1
Nowy Sącz	46	7	39	8	33	5	32	9	1	—	4
Nowy Targ	14	2	12	3	10	1	9	4	1	—	—
Olkusz	33	5	27	5	24	4	16	6	4	—	7
Oświęcim	35	5	30	13	22	—	29	3	3	—	—
Tarnów	44	8	36	2	41	1	23	13	2	—	6
Wadowice	17	1	16	7	10	—	16	1	—	—	—
Żywiec	23	3	20	8	15	—	20	2	1	—	—
Razem	473	83	390	87	335	41	299	120	24	2	28

* Ponadto w Krakowie zamordowano około 155 nauczycieli pochodzenia żydowskiego (ze szkół państwowych, prywatnych, wyznaniowych).

⁸⁸ *Ibidem*.

Wynika z niej, że w okresie okupacji zginęło 87 kierowników i dyrektorów szkół oraz 335 nauczycieli-wychowawców. W stosunku do 41 osób nie udało się ustalić bliższych danych ze względu na to, że często byli to nauczyciele, którzy przybyli z innych województw i skrzętnie ukrywali swe dane personalne. Ustalono, że byli nauczycielami, lecz brak jest ścisłych informacji co do pełnionych przez nich funkcji w systemie szkolnym. Dlatego umieszczono ich w rubryce: brak bliższych danych. W rozbiciu na płeć zginęło kobiet 83, a mężczyzn 390. Wynikało to z faktu, że nauczyciele ściślej powiązani byli z ruchem oporu i aktywniej w nim uczestniczyli. Tezę tę potwierdzają szczegółowe badania.

Biorąc pod uwagę powody aresztowania takie jak: tajne nauczanie, udział w walce zbrojnej, w organizacjach społeczno-politycznych, powstaniu warszawskim i jeszcze innych formach walki z okupantem to należy stwierdzić, że w wypadkach ustalonych: tajne nauczanie było powodem aresztowań 12 osób, udział w walce zbrojnej — 39 aresztowań, inne formy ruchu oporu — 27, za udział w organizacjach społeczno-politycznych aresztowano 46 osób, za udział w powstaniu warszawskim — 1 osobę, nie znane powody — 21 osób³⁹. W stosunku do pozostałych osób nie udało się bliżej ustalić przyczyn zamordowania tych ludzi. Były to najczęściej ofiary ekstermistycznej polityki okupanta prowadzonej na ziemiach polskich w stosunku do inteligencji. Jak przedstawiały się liczbowe straty w poszczególnych powiatach, ilustruje to tabela 17.

O polityce wyniszczenia polskiej inteligencji prowadzonej przez okupanta w czasie II wojny światowej świadczą straty nauczycieli według okoliczności śmierci. Ze sporządzonych biogramów nauczycieli wynika, że bezpośrednio podczas działań wojennych zginęło zaledwie 36 osób. Natomiast w egzekucjach zginęły 62 osoby, w więzieniach 25 osób, w obozach koncentracyjnych 230 osoby, z innych nie ustalonych przyczyn 59 osób, 14 osób zaginęło. Dla pozostałych 47 osób nie udało się ustalić okoliczności śmierci⁴⁰.

Wyżej podane dane liczbowe potwierdzają, jak okrutną politykę wyniszczenia polskiej inteligencji realizowały władze hitlerowskich Niemiec. Szczegółowe zestawienie strat wojennych na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego wśród nauczycieli ilustruje tabela 18.

Z tabeli 18 wynika, że nauczyciele zsyłani byli przeważnie do obozów koncentracyjnych. Najczęstszymi miejscami zsyłki były obozy koncentracyjne: Dachau, Mathausen, Oświęcim, Majdanek, Gross-Rosen. W czasie

³⁹ *Ibidem* 1. szereg osób łączyło: tajne nauczanie, walka zbrojna itd.; 2. inne formy: sabotaż gospodarczy, kolportaż; 3. udział w organizacjach społeczno-politycznych (partie polityczne, organizacje związkowe, szare szeregi — ZHP); 4. inne: fałpanki, pomoc w domu, pochodzenie żydowskie; 5. brak danych: nie ustalono powodu aresztowań.

⁴⁰ *Ibidem*.

Tabela 17. Powody aresztowania, śmierci nauczycieli na terenie Okręgu Szkolnego Krakowskiego⁴¹

Powiat	Powód aresztowania						
	Ogółem	Tajne nauczanie	Udział w walce zbrojnej, partyzanckiej	Inne formy ruchu oporu	Organizacje społ.-polityczne	Powstanie warszawskie	Inne
Bochnia	23	—	4	1	2	—	1
Brzesko	17	—	—	4	—	—	7
Chrzanów	34	—	1	4	2	—	2
Dąbrowa T.	9	—	—	—	—	—	—
Kraków m.	111	6	3	3	22	1	—
Kraków p.	29	1	1	5	1	—	—
Limanowa	13	2	—	1	3	—	—
Proszowice-Miechów.*	6	—	2	—	2	—	—
Myślenice	19	—	1	—	5	—	—
Nowy Sącz	46	—	20	—	—	—	—
Nowy Targ	14	—	—	1	1	—	2
Olkusz	33	—	7	1	2	—	—
Oświęcim	35	—	3	—	2	—	3
Tarnów	44	1	2	6	1	—	3
Wadowice	17	—	3	1	2	—	—
Żywiec	23	2	12	—	1	—	3
Razem	473	12	59	27	46	1	21

* Dane wspólne powiatu Proszowice—Miechów.

okupacji z samego tylko Okręgu Szkolnego Krakowskiego (biorąc pod uwagę okręg utworzony w 1945 r.) w obozach koncentracyjnych zginęło 256 nauczycieli, z tego w Oświęcimiu — 82, Mathausen — 55, Majdanku — 33, Dachau — 18, Gross-Rosen — 19⁴². Szczegóły ilustruje tabela 19.

Z tabeli 19 wynika, że Niemcy podczas wojny prowadzili planową i zorganizowaną politykę wyniszczenia polskiej inteligencji. Z miasta Krakowa transporty najczęściej trafiały do Majdanka, z powiatu krakowskiego, tarnowskiego, żywieckiego, nowotarskiego, brzeskiego, bocheńskiego do Oświęcimia, z nowosądeckiego, oświęcimskiego, wadowickiego do Mathausen⁴³.

Nie tylko pod względem liczbowym straty wśród nauczycieli przed-

⁴¹ *Ibidem*. Karty bibliograficzne.

⁴² *Ibidem*. Ankiety nauczycieli: 1. działania wojenne w 1939 r., inne fronty, partyzantka, powstanie, ewakuacja, bombardowanie; 2. egzekucja: publiczne, skryte, zastrzeleni w innych okolicznościach; 3. w więzieniach: rozstrzelani, powieszani; 4. z różnych przyczyn: obozy jenieckie, roboty, trudne warunki życia i pracy w więzieniach, w obozach, z wycieńczenia, brak opieki lekarskiej itp.

⁴³ *Ibidem*.

Tabela 18. Straty wojenne wśród nauczycieli na terenie byłego Okręgu Szkolnego Krakowskiego podczas okupacji, według okoliczności śmierci⁴⁴

Powiat	Ogółem	Podczas działań wojennych	W egzekucjach	W więzieniach	Obozach koncentracyjnych	Z różnych przyczyn	Zagięło
Bochnia	23	2	4	—	9	7	1
Brzesko	17	3	2	2	9	1	—
Chrzanów	34	4	4	7	11	8	—
Dąbrowa T.	9	1	3	—	4	—	1
Kraków m.	111	4	14	5	66	11	6
Kraków p.	29	3	3	1	10	8	4
Limanowa	13	1	2	4	7	—	—
Proszowice-Miechów*	6	3	1	—	1	1	—
Myślenice	19	4	8	2	5	—	—
Nowy Sącz	46	1	11	1	30	2	1
Nowy Targ	14	1	2	—	11	—	—
Olkusz	33	7	1	1	17	7	—
Oświęcim	35	1	—	—	28	5	1
Tarnów	44	1	7	4	22	1	—
Wadowice	17	—	—	1	14	2	—
Żywiec	23	—	—	1	16	6	—
Razem	473	36	62	25	256	59	14

* Dane wspólne powiatu Proszowice—Miechów.

stawiają się tragicznie. Ginęli często ludzie najwartościowisi, a wśród nich nieocenionej wartości pedagodzy, utalentowani wychowawcy wielu pokoleń nauczycielskich, nieprzeciętni działacze oświatowi i aktywni działacze ruchu nauczycielskiego, jak np. Zygmunt Nowicki — prezes ZNP, Ignacy Solarz — dyrektor Uniwersytetu Ludowego w Szycach i w Gaci, Henryk Rowid — dyrektor Państwowego Pedagogium w Krakowie, Józef Stypiński — kurator Okręgu Szkolnego Krakowskiego, Ignacy Fik — działacz ruchu robotniczego, Mieczysław Lewiński — znany na terenie Krakowa kierownik szkoły itd. Zginęło wielu, bardzo wielu, równie jak wymienieni cennych i wartościowych pedagogów, społeczników i działaczy organizacyjnych. O prowadzonej systematycznie i zaplanowanej polityce likwidacji nauczycieli na okupowanych ziemiach polskich świadczą także poszczególne lata okupacji. Największe nasilenie tej polityki przypada na rok 1941 i lata następne, w których to przystąpiono do realizacji opracowanych wcześniej planów unicestwienia inteligencji polskiej. Świadczą o tym zebrane materiały archiwalne Zespołu Badawczego Dziejów Oświaty PAN w Krakowie. Wyniki tych badań przedstawiono w tabeli 20.

⁴⁴ *Ibidem*.

Tabela 19. Obozy koncentracyjne, w których przebywali nauczyciele z terenu Okręgu Szkolnego Krakowskiego⁴⁵

Powiat	Ogółem	Dachau	Mathausen	Oświęcim	Rawensbrück	Majdanek	Gross-Rosen	Inne
Bochnia	9	1*	—	8	—	—	—	—
Brzesko	9	1	—	7	—	—	1	—
Chrzanów	11	2	2	3	—	—	4	—
Dąbrowa T.	4	—	—	4	—	—	—	—
Kraków m.	66	—	—	—	5	32	2	b.d.
Kraków p.	10	—	—	8	—	—	—	2
Limanowa	7	—	—	7	—	—	—	—
Proszowice	1	—	—	—	—	—	—	1
Myślenice	5	—	—	1	—	—	1	3
Nowy Sącz	30	1	18	1	—	—	—	10
Nowy Targ	11	1	—	9	—	—	—	1
Olkusz	17	8	2	—	—	1	6	—
Oświęcim	28	3	22	3	—	—	—	—
Tarnów	22	—	—	15	2	—	3	2
Wadowice	14	—	7	7	—	—	—	—
Żywiec	16	1	4	9	—	—	2	—
Razem	256	18	55	82	7	33	19	19

Tabela 20. Lata strat nauczycieli w poszczególnych powiatach Okręgu Szkolnego Krakowskiego podczas okupacji hitlerowskiej⁴⁶

Powiat	Ogółem	Zginęli w latach					
		1939	1940	1941	1942	1943	1944
Bochnia	23	2	—	1	8	12	—
Brzesko	17	2	—	3	6	6	—
Chrzanów	34	4	1	2	15	8	4
Dąbrowa T.	9	2	1	2	4	—	—
Kraków m.	111	9	6	17	52	30	6
Kraków p.	29	2	—	4	13	9	2
Limanowa	13	1	1	6	5	—	—
Proszowice	6	2	—	—	4	—	—
Myślenice	19	1	6	2	4	2	2
Nowy Sącz	46	1	—	10	22	9	4
Nowy Targ	14	1	2	2	9	—	—
Olkusz	33	6	4	3	11	8	3
Oświęcim	35	1	13	10	11	—	—
Tarnów	44	2	4	6	21	3	8
Wadowice	17	—	7	1	9	—	—
Żywiec	23	—	3	2	18	—	—
Razem	473	36	38	69	216	87	27

⁴⁵ Ibidem.⁴⁶ Ibidem. Ankiety nauczycieli.

Z tabeli 20 wynika, że w roku 1939 zginęło 36 osób, w 1940 r. — 38 osób, w 1941 r. — 69 osób, a w okresie 1942—1944 — 227 osób.

W stosunku do nauczycieli oprócz zagrożenia życia okupant zastosował także szykany:

1. Masowe zwolnienia z pracy, a zwłaszcza w pierwszych miesiącach 1940 r., kiedy to zwolniono wszystkich nauczycieli z tym, że polecono im wnosić podania o ponowne przyjęcie do pracy. Przy okazji tej generalnej czystki sporą część wywieziono do obozów koncentracyjnych.

2. Zwolniono ze służby nauczycielskiej wszystkie mężatki, których mężowie byli zatrudnieni zarobkowo.

3. Stosunek służbowy nauczycieli polskich uregulowano w sposób wybitnie krzywdzący przez zaprowadzenie prowizoryczności służby i łatwości zwolnienia w każdej chwili oraz przez niskie uposażenie nauczycieli zakreślone grubo poniżej minimum egzystencji (inaczej byli traktowani nauczyciele niemieccy i ukraińscy).

4. Zmuszono wszystkich nauczycieli do wypełnienia upokarzającego tzw. „Personalbogen”, złożenia pisemnego oświadczenia, że czują się zwolnieni od przysięgi w stosunku do państwa polskiego oraz do podpisania deklaracji lojalności w stosunku do władz niemieckich.

5. Zmuszono nauczycieli i dyrektorów szkół do korespondowania z okupacyjnymi władzami szkolnymi w języku niemieckim.

6. Zmuszano nauczycieli często do zapisywania się na listę przynależnych do narodu niemieckiego (Volksdeutsche, Deutschstammide). Szczególnie mocno, jeśli chodzi o województwo krakowskie, akcję tę propagowano na terenie powiatu tarnowskiego, nowotarskiego, oświęcimskiego i nowosądeckiego.

7. Zakazano organizowania wśród nauczycielstwa pomocy materialnej dla zwolnionych z pracy nauczycieli oraz dla nauczycieli wysiedlonych z innych terenów.

8. Nakładano na nauczycieli obowiązki uwłaczające ich godności zawodowej pod rygorem natychmiastowego zwolnienia z pracy i tak:

a) obowiązek uczestniczenia w komisjach wyznaczających i ściągających kontyngenty zbożowe, mięsa, mleka, lnu itp. artykułów,

b) obowiązek uczestniczenia w komisjach propagujących wyjazd na roboty do Niemiec,

c) obowiązek zbierania wraz z dziećmi szkolnymi ziół leczniczych, złomu, metali, szkła, makulatury i innych artykułów potrzebnych dla przemysłu Niemiec,

d) obowiązek dokonywania spisu zwierząt domowych i zbierania różnych danych statystycznych potrzebnych administracji niemieckiej.

9. Za niewykonanie tych obowiązków grozono surowymi represjami lub też starano się słabszych psychicznie i moralnie demoralizować różnymi przydziałami takimi jak: wódka, obuwie, odzież itd.

10. Specjalne prześladowania spotykały tych nauczycieli, co do których zachodziło podejrzenie, że uczą młodzież tajnie.

11. Zaniechano szkolenia kadr nauczycielskich szkół polskich i zaniechano akcji dokształcenia czynnych nauczycieli.

12. Zlikwidowano działalność polskich zawodowych organizacji nauczycielskich, a majątek tych organizacji zagrabiono ⁴⁷.

Cała ta działalność zmierzała w zasadzie do jednego celu: wyniszczyć polską inteligencję, złamać ją psychicznie i moralnie oraz pozbawić młodzież możliwości zdobywania wiedzy i w konsekwencji zamienić ją w tanią siłę roboczą dla potrzeb Niemiec.

WINCENTY KOŁODZIEJ

LOSSES IN SCHOOLING IN THE CRACOV PROVINCE DURING THE NAZI OCCUPATION

Summary

The author of this article analyzed Nazi policy involving education in Southern Poland. Collected archival materials show how the Germans purposefully and methodically destroyed education in Poland. The Nazis not only bestially murdered teachers in concentration camps and executed them as hostages but, acting in accordance with a plan, destroyed everything which in the smallest degree could contribute to the functioning of education in Poland. This analysis concerns, above all, losses suffered by schooling in material objects: buildings, rooms used by schools for economic purposes, class room furnishing, object workshops, school workshops, education aides, facilities used in didactic work.

These material losses, although high and though they considerably hampered the later reconstruction of schools in postwar Poland, were not so painful to the Polish nation as losses suffered during the Occupation by children and the youth. The German Occupation not only deprived the young generation of possibilities of learning but often took away their parents which badly warped the minds of the young and caused irreparable social losses. Mass deportations to Germany for compulsory labour and the cruel exploitation as cheap labour not only inhibited the young generation's physical development but left deep scars on their consciousness.

An essential problem of this article is an analysis of losses among teachers. The Nazis were well aware that Polish teachers not only taught during the Occupation but also conducted clandestine activities in both political and military organizations. The organized secret teaching, moreover, nourished and strengthened patriotism. This was why a program of liquidating this part of Polish intellectuals was prepared in detail.

The article estimates personal losses among teachers, investigates causes of arrests, circumstances of death, places of execution and various cases of harass-

⁴⁷ *Ibidem*, tecz. 8.

ment directed against those who took no part in clandestine activities but constituted an element intended for liquidation during later stages of the Occupation. These planned activities were consequently realized during the Occupation. The outcome of these activities became perceptible to the Polish nation when education was reconstructed in liberated Poland.

Translated by J. Rudzki

ВИНЦЕНТЫ КОЛОДЗЕЙ

ПОТЕРИ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КРАКОВСКОГО ШКОЛЬНОГО ОКРУГА ВО ВРЕМЯ ГИТЛЕРОВСКОЙ ОККУПАЦИИ

Содержание

В статье „Потери системы народного образования на территории Краковского школьного округа во время гитлеровской оккупации” проведен анализ политики гитлеровского оккупанта в области просвещения на территории Южной Польши. Из собранных архивных материалов вытекает, что оккупант намеренно и планомерно уничтожал систему просвещения в Польше. Он не только зверски убивал учителей в концентрационных лагерях и расстреливал в местах казни в Польше в качестве заложников, но также планомерно уничтожалось все то, что могло хотя бы в некоторой степени содействовать функционированию просвещения в Польше. Проведенный анализ касается в первую очередь потерь, которые были нанесены системе народного образования в материальной базе, т. е. в школьных постройках, помещениях, которые использовались для хозяйственных надобностей школы, оборудовании классов, кабинетах по отдельным предметам, школьных мастерских, научных пособиях, устройствах преследующих дидактические цели.

Эти материальные потери, несмотря на то, что были большие и в значительной степени тормозили последующее восстановление системы народного образования в освобожденной Польше, то однако не воспринимались так сильно польским народом, как потери, которые понесли дети и молодежь во время оккупации. Гитлеровская оккупация лишила эту молодежь не только возможности обучения, но очень часто лишала их также родителей, что в значительной степени содействовало психической травме и наносило обществу неотвратимые потери. Массовые вывозы на принудительные работы в Германию и зверская эксплуатация ее как дешевой рабочей силы, вызвало у этой молодежи не только заторможение физического развития, но также оставляло глубокие следы в ее сознании.

Существенной проблемой рассматриваемой в статье, является также проведенный анализ потерь в личном составе учителей. Оккупант прекрасно отдавал себе отчет в том, что польский учитель во время оккупации не только обучал, но также вел подпольную деятельность, как в политических организациях, так и военных. Кроме того, организованное подпольное обучение развивало и укрепляло патриотизм. Поэтому в гитлеровских планах были подробно разработаны мероприятия по ликвидации этой части польской интеллигенции.

Настоящая статья подводит итог потерь в личном составе учителей, причин ареста, обстоятельство смерти, мест казни, а также всякого рода притеснений, которые применялись по отношению к тем учителям, которые совершенно не участвовали в какой бы то ни было подпольной деятельности и составляли элемент, который обречен был на смерть оккупантом, в последующей очередности. Эти планы со всей последовательностью приводились в действие во время оккупации. Результат этой деятельности полностью предстал перед польским народом, когда он приступал к восстановлению системы народного образования в освобожденной Польше.

Перевела К. Клёша